

प्रकरण पहिले

व्यंकटेश माडगूळकरांच्या कथात्मक साहित्यातून प्रकट होणारा माणदेशचा परिसर

प्रास्ताविक:

व्यंकटेश माडगूळकर यांच्या व्यक्तिमत्त्वावर माणदेशच्या भूमीचा अमिट असा संस्कार आहे. माणदेशच्या वैराणमुलूखात त्यांनी वयाची आठरा वर्ष घालवली. तिथली माणसं, पशु-पक्षी, निसर्ग, तिथली अंधश्रद्धा, आठरापगड जाती-जमाती, तिथली जीवनसंस्कृती, राहणीमान, दैन्य-दारिद्र्य यांच्या अनुभवांच्या संस्कारांचे प्रतिबिंब त्यांच्या कथात्मक लेखनात उमटले आहे.

प्रस्तुत प्रकरणात व्यंकटेश माडगूळकर यांच्या 'बनगरवाडी', 'माणदेशी माणसें' आणि 'गावाकडच्या गोष्टी' या कथात्मक, साहित्यकृतींमध्ये प्रतिबिंबित झालेल्या माणदेशाच्या परिसराचा अभ्यास करावयाचा आहे.

'बनगरवाडीतील परिसर':

व्यंकटेश माडगूळकरांनी 'बनगरवाडी' या माणदेशातील एका खेड्याचे चित्रण या कादंबरीत प्रभावीपणे रेखाटले आहे. माडगूळकरांची निवेदनशैली, त्या परिसरातील खाच-खळगे यथार्थपणे आविस्कृत करते. व्यंकटेश माडगूळकरांनी 'बनगरवाडी' या कादंबरीत चित्रित केलेला प्रदेश उजाड माळरानाचा आरसा आहे. या प्रदेशात पाऊस कमी प्रमाणात असल्याने या प्रदेशातील ओसाड माळावर चरणारे मेंढरे व त्या मेंढरांच्या जीवावर जगणारे धनगर तसेच कमी

पावसातही उगवणारी बाजरी, करडई अशी पिके घेऊन जमिनी पिकवणारे काही शेतकरी या कादंबरीत दिसतात.

‘बनगरवाडी’ हे गाव शहरापासून दूर असल्याने तसेच यंत्रसुविधा यांचा कसलाही गंध नसल्याने या गावात वाहतूक नाही, वृत्तपत्र नाही. त्यामुळे येथील लोकांचा जगाशी संपर्कच नाही. त्यांना इतरांशी काही देणेघेणेच नाही. अशी ही अडगळीत पडलेली ‘बनगरवाडी’ आहे. पोटासाठीच सारी धडपड असल्याने आपल्या मुंलानी शिकावे, बाहेरचे जग बघावे, गावात एखादी शाळा असावी असले विचार येथील धनगरांच्या मनाला स्पर्शही करीत नाहीत. सकाळी उठणे, न्याहरी करणे, मेंढरे घेऊन जाणे, शेतात जाणे, दिवस मावळल्या नंतर परत येणे, असेल तो भाकरी-तुकडा खाणे व रात्रीच्या निरव शांततेत शांत पडून राहणे, असे बंदिस्त जीवन हे लोक जगताना दिसतात. त्यामुळे या ठिकाणी सुख-सुविधा, यंत्र सुविधा पाहायला मिळत नाही. अशा या अडगळीत पडलेल्या लोकांचे जीवन ही सर्वांना पहायला मिळते. तसेच या भयावह जीवनाचे दर्शन लोकांना करून देण्यासाठी हा प्रदेश माडगूळकरांनी निवडला आहे.

अशा या प्रदेशात सुपिकतेचे वैभव नाही किंवा समृद्धीचा लवलेशही नाही. बदलत्या ऋतुमानानुसार येणाऱ्या जीवनाला सामोरे जात जगत राहणारे लोक येथे पहायला मिळतात. तसेच कादंबरीतील घटना, प्रसंग धनगरांच्या रूढी, परंपरा, व्यवसाय यातून येणाऱ्या वर्णनातून बनगरवाडीतील परिसराचे दर्शन घडत जाते. ‘बनगरवाडी’ नुसताच प्रादेशिकतेचा साज चढवून येत नाही, तर या प्रदेशाशी नाळ चिकटलेल्या मानवसमूहाचे दर्शन हा अलंकारही परिधान करून आल्याने ती सौंदर्याने परिपूर्ण वाटते. म्हणूनच प्रा.मा.ना.कागले

लिहितात, “माडगूळकरपूर्व मराठी कादंबरीप्रमाणे केवळ निसर्गाला वाहिलेली ही कादंबरी नव्हे तर निसर्गमिश्रित मानवसमूहाचे जीवनदर्शन हा तिचा विषय आहे.”^९ अशी ही ‘बनगरवाडी’ आपल्या प्रथम निदर्शनास येते ती या कादंबरीतील मास्तराच्या डोळस दृष्टीतून.

मास्तरांच्या नजरेतून बनगरवाडी:

व्यंकटेश माडगूळकरांनी मास्तर या निवेदकाच्या दृष्टिकोणातून बनगरवाडीतील कथा गुंफलेली आहे. बनगरवाडीतील हा मास्तर राजाराम विठ्ठल सौंदणीकर याला लहान वयातच नोकरी लागलेली आहे. सरकारी ऑर्डर घेऊन नोकरीवर रूजू होण्यासाठी तो भल्या पहाटे निघालेला आहे. मोटार गाडीची सोय नसल्याने तो पायीच बनगरवाडीला निघतो. तेव्हा त्याला रस्ता म्हणायला एक ही सडक दिसत नाही. नांगरून पडलेली काळी तांबडी रानं तसेच काही न नांगरता काही रानं ऊन खात तशीच पडलेली आहेत. त्यात भेगाही नागमोडी दिसतात. क्वचित कुठेतरी खोलगट भागात काटेरी झुडूप आणि नेप्याची झाडे दिसून येतात. आणि या साऱ्यातून धुळीने भरलेली, दगडांनी उंचावलेली कुठे रुंद तर कुठे अरुंद अशी गाडीवाट ही पुढे जाऊन बनगरवाडीला मिळालेली आहे. या वाटेने जाताना संपूर्ण तोंड नाक धुळीने माखलेले. कपड्यांना मातीचा चढलेला मातकट रंग. गाडीवाटेच्या आजूबाजूला मोकळा माळ. एखादया रानात क्वचित बाजरीची चार ताटे आणि गाव बघताच मध्येच गबाळे पडावे तशी तीस पस्तीस घरे आणि बाजूला बोडका माळ; अशी बनगरवाडीची अवस्था आहे. म्हणूनच बनगरवाडीच्या परिसराविषयी नागनाथ कोतापल्ले म्हणतात, “मध्यमवर्गीय वाचकाला धुंद करणारे

निसर्ग सौंदर्य, प्रणयकथा, ध्येय धुंद पात्रे नाहीत, आहेत ती पावसाअभवी ओसाड कळाहीन धुळीने भरलेली घरे, मेंढयांच्या मुतावासाने भरलेले वाडे, तरीही वाचकाला बनगरवाडी चटका लावून जाते, ती निसर्गाश्रित जीवनदर्शनाने आणि निवेदकाच्या विलक्षण संवेदनशीलतेने”.^२

बनगरवाडीचे अंतरंग:

मध्येच गबाळे पडावे तशी पडलेली तीस पस्तीस घरांची ही बनगरवाडी बहुतेक घरांच्या भिंती मातीच्या होत्या आणि छपरे खपलीच्या काडाने शेकारलेली होती. काही थोडी घरे धाब्याची असून सांडपाण्यावर वाढलेली शेवगा, लिंबारा अशी झाडेही, घरापुढे दिसतात. गावातील रीती-रिवाजाप्रमाणे रामोशी लोकांचा रामोशीवाडा स्वतंत्र दिसतो. अशा या वाडीत रस्ते असे नाहीतच. साऱ्या नागमोडी वळणाच्या पाऊल वाटाच तर घरांच्या अवती-भोवती मेंढयाच्या मलमूत्रांचा वास सर्वत्रच भरून राहिलेला. अशा बनगरवाडीच्या चावडीत भरणारी पण मुलांवाचून बंद पडलेली शाळा आहे. बनगरवाडीचे विश्व म्हणजे तीस-पस्तीस असणारी घरे आणि त्यांची मेंढरे एवढेच दिसून येते. सकाळ होताच बनगरवाडी मेंढराच्या गलक्यानेच जागी होते आणि दिवस मावळतीला मेंढराच्या गलक्यानेच निपचिप पडते.

धनगरांचे जीवन:

‘बनगरवाडी’तून येणारा सारा प्रदेश कमी पावसाचा असल्याने या ठिकाणी माळरान खडकाळ जमीनीच जास्त प्रमाणात दिसतात.

अशा या बनगरवाडीत कधी कधी निसर्गाची कृपा होऊन पाऊस पडलाच तर घरे गळायला सुरुवात होते. या गळणा-या पाण्याने घराची जमिन उकरू नये म्हणून धनगर स्त्रिया गळणा-या ठिकाणी घरातील भांडी ठेवतात, तर धनगर पुरुष माळवदावर चढून गळणा-या ठिकाणी दगड माती थोपतात. अशा या पावसाने त्यांच्या जीवनाची त्रेधातिरपीट उडते. खरे तरी या पावसाने मेंढरांना खायला गवत उगवते या आशेने धनगर मनातून खूष असतो. एकाच वेळी दुःख व आनंदाचा प्रत्यय त्यांना येतो. या पावसाने शेती करणारे काही धनगर आनंदाने फुलून जातात. आवंदा पोटापुरती तरी बाजरी होणार, शेंगाच्या मुळ्या अंडी धरू लागणार म्हणून ते मनोमन आनंदात असतात. तर माणसाप्रमाणेच पावसाची आतुरतेने वाट पाहणारे पक्षी किलबिलाट करून आनंद साजरा करतात. हिरव्या ताटावर आलेली कणसे टिपण्यासाठी ती आतुरलेली असतात तर हिरवा पाला खाऊन गुबगुबीत झालेली मेंढरं पाहून धनगर आनंदी होतात.

पाऊस पडून पिके चांगली येतात. नंतर सुगीच्या हंगामाची चाहूल लागते. या पावसावर तग धरून उभी राहिलेली बाजरीची धाटं आडवी पडायला सुरुवात होते आणि बाजरी काढून घरी आणण्यापर्यंतच्या कामात धनगर गुंतून पडतात. बाजरीचे धाटे जनावराची पोट भरतात तर बाजरीचे दाणे खाऊन माणसांची भूक भागते. बाजरीनंतर मूग कडधाण्याचे पसरलेले वेल, वाळलेले आसतात. तर भुईमूगांच्या शेंगांनी वर तोंड काढायला सुरुवात केलेली असते. अशातच थंडीला सुरुवात होते. मग धनगरांच्या शेकोट्या पेटू लागतात. घोंगडीच्या घडया उकलल्या जातात. धनगरांच्या जीवन क्रमावर पावसाळा, हिवाळा, उन्हाळा, असा बदल ठरलेला

असतो. तरी कधी कधी या धनगरावर निसर्गाचा कोप होऊन त्यांना दुष्काळालाही सामोरे जावे लागते. अशा धनगरांच्या जीवनाचा क्रम या परिसरात रूजून गेलेला दिसतो.

असा हा निसर्गाचा क्रम चुकतो आणि बनगरवाडीला 'मावल्याईचा कौल' मिळूनही नक्षत्रे कोरडी गेल्याने दुष्काळाला सामोरे जावे लागते. या दुष्काळामुळे खुरटे गवत, कुसळीही जळून जातात. पाण्याचा मागमुस उरत नाही. मेंढरांच्या जीवावर जीवन जगणाऱ्या धनगरांना मेंढरांचे उपाशी मरू लागल्याने दाताचं पाणी गिळून जीवन जगावे लागते. जिथं माणसच या साऱ्या परिस्थितीला सामोरे जाऊ शकत नाहीत तिथं जनावरे पशू, पक्षांचे काय चालणार. पक्षांच्या किलबिलाटाने, मेंढरांच्या गलक्याने जागी होणारी 'बनगरवाडी' आता निपचिपच पडलेली दिसते. माणसे पाण्यासाठी भांडू लागली, उपसातापास सहन करू लागली. धान्य महाग झाले, पैशासाठी मेंढरे विकू लागली. तर आनंदा रामोशी धोतराने पोट अवळून भूक भागवू लागला. जनावरे पाय ओढत चालू लागली. मेंढरांना जुलाब होऊन ती मरू लागली. शेतातील उंदरे पोट भरण्यासाठी वाडीत आली. या परिस्थितीला शरण जाऊन पोट भरण्यासाठी माणसे गाव सोडू लागली. बनगरवाडीच्या या भकासपणाचे चित्रण करताना प्रा.अ.रा.तोरने लिहितात- "दारिद्र्यामुळे भोगावे लागणारे दुःख व यातना ते शांतपणे केवळ अपरिहार्य म्हणून भोगतात. ही अपरिहार्यता त्यांना बनगरवाडीशी जखडून टाकते. निळभोर आकाश, प्रसन्नपणे सळसळणाऱ्या लाटा, उत्तुंग पर्वत, गर्द झाडी, सागर किनाऱ्यांचे चांदणे, उंच माड नारळी, पोकळी असा मनप्रफुल्ल करणारा निसर्ग बनगरवाडीत नाही. बनगरवाडीची माणसे काय, जनावरे काय, किंवा

उन्हाने तापणारी धूळ काय या साऱ्यातून एक रखरखीत भकासपणाची उग्ररेषा साऱ्या बनगरवाडीला व्यापून राहते. वाळवंटातील खडखडाटपणा व भकासपणा हे जणू धनगरांचे जन्मसिध्द गुणविशेष ठरतात.”^३

बनगरवाडीची सांस्कृतिकता:

बनगरवाडीची श्रध्दामूल्ये आणि गावकारभार

बनगरवाडीच्या सांस्कृतिक जीवनाच्या चित्रणातूनही तेथील परिसराचे दर्शन घडते. या गावात मावल्याआईचा मानपान केला जातो. दर वर्षाला मावल्याआईची जत्रा भरते. छोटयाशा गावापासून एक मैलाच्या अंतरावर टेकडावर रानात घालतात तसे एका साध्यासुध्या लहानशा खोपीत मावल्याआईचे देऊळ आहे. गावातील लोकांनी ती खोप पाडून देऊळ बांधण्याचा प्रयत्न करण्याचे ठरवले. पण मावल्याआईनेच त्यांना स्वप्नात येऊन साक्षात्कार दिला. या ठिकाणी बनगरवाडीतील धनगरांच्या अंधश्रध्दा दिसून येतात. जत्रेत चांगले चांगले कपडे घालून सगळी वाडी त्या निर्जन जागी गोळा झालेली दिसते.

या सर्वांच्याबरोबरच गावाच्या विरूध्द गेला म्हणून वाळीत टाकलेला बाळा धनगरही जत्रेत आलेला बघून लोकांच्यात कुजबूज होण्यास सुरुवात होते, व ते सारेच बाळा धनगराला त्याच्या गुन्ह्याची सजा देताना दिसतात. पण संपूर्ण गावाची तो माफी मागताच त्याला गावकरी आपल्यात सामावून घेतात. यावरून गावातील न्यायदानाचेही दर्शन घडते. यावरून सांस्कृतिकतेतून दिसणारा परिसर दृष्टीस पडतो. म्हणूनच बनगरवाडीच्या श्रध्दामूल्या विषयी नागनाथ कोत्तापल्ले

म्हणतात, “या जीवनपध्दतीत सण, उत्सव, रुढी, परंपरा, श्रध्दा, संकेत, समजुती, भुतेखेते, दैवते यांना महत्त्वाचे स्थान असते. नव्हे हे लोकमानस मोठया प्रमाणात अ-नागर व्यक्तींच्या वर्तनावर विचार स्पष्टीवर भावजीवनावर नियंत्रण ठेवीत असते. या घटकाचा विचार केल्याशिवाय बनगरवाडीच्या अनुभवविश्वाचे आकलन परिपूर्ण होणार नाही.”^४

औंध संस्थानचा राजा जेव्हा तालमीच्या उद्घाटनासाठी येणार असतो त्यावेळच्या वर्णनावरून तेथील रुढी, परंपरा त्या परिसरातून कशा आविष्कृत होतात हे पाहायला मिळते. राजा आला म्हणून सगळीकडे धावाधाव चालू झाली. पोरे काखेला मारून धनगर स्त्रिया वेशीकडे धावू लागल्या. तर रथाला बैल ज जुंपून सारं गाव तयार झाले होते. राजा गावात येताच गावाच्या पाटलाने हातात एक नारळ आणि रुपाया घेऊन राजाला सामोरे जायचे असा रिवाज होता. तर आरत्या घेऊन वेशीपाशी उभ्या असलेल्या सुवासिनीनी राज्याचे स्वागत केले. या वर्णनावरून राजाच्या स्वागतासाठी सज्ज झालेली बनगरवाडी कशा स्वरूपाची होती तसेच राजा आल्यानंतर बनगरवाडीच्या परिसराचे बदलेले रूप चित्रित होते.

जातीयता:

बनगरवाडीच्या परिसराचा विचार करता, या परिसरात सांस्कृतिकता, श्रध्दा, अंधश्रध्दा याबरोबरच जातीयता ही मोठया प्रमाणात येथील लोकांच्या मनामध्ये रूजलेली दिसून येते. जातीयता ही सवर्ण आणि दलित या दोन गटात विभागली असून विशेषत सवर्ण वर्गात जातीयता अत्यंत प्रतिष्ठेची समजली जाते. वांगी गावातील

सवर्णवर्गातील बाई जगण्या रामोशी घेऊन फरार झाल्यावर वांगी गावातील लोक एकत्र येऊन बनगरवाडीत रामोशी वर्गाला दमदाटी देऊन जाब विचारतात. शेवटी वांगी गावच्या ग्रामस्थांचा जगण्याला ठार मारण्याचा पवित्रा बघून आनंदा रामोशी आणि मास्तर यांच्या मध्यस्थीने 'जगण्याला शोधून तुमच्या पुढे उभा करतो' या दिलेल्या शब्दावर हे प्रकरण शांत होताना दिसते.

यावरून या परिसरात जातीयता ही अत्यंत प्रतिष्ठेची समजली जाणारी बाजू आहे हे दिसून येते.

एकूणच बनगरवाडीच्या परिसराविषयी रवींद्र ठाकूर म्हणतात, "निसर्ग आणि मानवी जीवन यांचे एकात्म रसायन या कादंबरीत घडून आले. प्रसंगाच्या सजावटीसाठी किंवा भावाभावनांच्या पार्श्वभूमीसाठी येणारा निसर्ग येथे जीवन अनुभवाचा अपरिहार्य भाग म्हणून येतो. निसर्गातील घडामोडी तेथील जीवनात निर्णायक बदल घडवून आणतात".^५ अशा प्रकारे बनगरवाडीतील परिसर मास्तराच्या नजरेतून दिसणारी बनगरवाडी व त्याचबरोबर ऋतूचक्रातून जीवनव्यवहार पार पाडणारे धनगर आणि तेथील सांस्कृतिकता यातून बनगरवाडीचा परिसर वाचकांच्या मनाला भुरळ घालून जातो.

‘माणदेशी माणसें’मधील परिसर:

व्यंकटेश माडगूळकर यांचा 'माणदेशी माणसें' हा व्यक्तिचित्रात्मक कथा संग्रह. पण या व्यक्तिरेखांचा विचार केला तर प्रकर्षाने जाणवणारी बाब म्हणजे या व्यक्तींच्या जीवनावर माणदेशाच्या वैराण मुलुखाचा परिणाम झाल्याचे दिसून येते. या दुष्काळी भागात जीवन जगत असताना तेथील माणसे नेहमीच परिस्थितीच्या विळाख्यात

सापडलेली दिसून येतात. माणसे, पशु-पक्षी, निसर्ग, जीवनसंस्कृती, दैन्य-दारिद्र्य या सर्वांच्यावर माणदेशच्या वैराण मुलुखाचे सावट दिसून येते. या परिसराविषयी वासुदेव मुलाटे म्हणतात, “व्यंकटेश माडगूळकरांनी या माणदेशातील नदीकाठ, माळरानं, नेप्ती, बोरीची झुडपे, जांभूळ, लिंब यासारखी झाडे, शाळा, पार, चावडी, यांना आपल्या कथेतून शब्दरूप दिले”.^६

परिसराचे चित्रण:

माणदेशाच्या परिसराचा विचार करताना पटकन नजरेसमोर राहतो तो तेथील दुष्काळी भाग, तेथील उघडा-बोडका माळ. अशा या दुष्काळी भागात नेप्याची, काट्या-कुट्याची लिंबाची झाडे दिसून येतात. ओबड-धोबड गाडीवाटेने चालताना दोन्ही बाजूला ओसाड माळरान आणि काट्या-कुट्याच्या झाडाशिवाय काही दिसत नाही. दमल्याभागल्या जीवाला सावली नाही, तर तहानलेल्या जीवाला पाच-पाच मैल पाणी मिळत नाही किंवा सोबतीला माणसे भेटत नाहीत. अशा या माणदेशाच्या परिसरात पावसाळा म्हणजे मृगजळच म्हणावे लागेल. कारण तेथे पावसाळ्याच्या दिवसातही उन्हाळाच जाणवतो. ओढ्या नाल्याने परिपूर्ण असलेल्या या भागात पावसाअभावी हे ओढे-नाले, काटेरी झुडपांनी झाकून गेलेले दिसतात व सर्वत्र ओसाड माळरान दिसून येते. या ओसाड माळरानावर कुसळं खाणारी जनावरे बघून जसा भन्नाट वारा माळरानाने वाहू लागतो तसा दुःखाचा पाझर बघणा-याच्या मनात पाझरतो. अशा या प्रदेशात झेल्यासारख्या पोराला शाळा सोडून ओढयानाल्याभोवती जनावरे हिंडवावी लागतात. माणदेशच्या परिसरात चांगल्या जमिनी असून ही

केवळ निसर्गाच्या अवकृपेमुळे त्या जमिनी ओसाड माळरान बनून राहिलेल्या दिसतात. याची झळ सर्वसामान्य माणसांच्या जीवनालाही बसलेली दिसून येते. आधीच परिस्थितीने गांजलेल्या रामा मैलकुलीची बायको नव-याच्या पाला पाचोळ्यांनी शेकारलेल्या झोपडीत रहायला नकार देऊन आपला नवरा दुष्काळी भागात आपली हौस पुरवू शकत नाही आणि आपला मुलूख सोडून मुंबईसारख्या ठिकाणी नेत नाही म्हणून त्याला सोडून गेलेली दिसते. तर दुष्काळी भागात जीवन जगता जगता परिस्थितीच्या विळाख्यात बरेचजण आडकलेले दिसतात. ज्यांच्या हातून किडा-मुंगीही मरू नये अशी शिवा माळीसारखी माणसे परिस्थितीत दोन हात करून जीवन जगत असताना केवळ आपल्या परिस्थितीमुळे आपण आपल्या बायकोची दागिने घालण्याची हौस पुरवू शकत नाही म्हणून नियतीच्या हातचे बाहुले बनताना दिसतात आणि आपले निराशमय जीवन संपवताना दिसतात.

येथे स्त्रियांच्याही वाटयाला असेच कष्टमय जीवन आलेले दिसते. नव-याच्या रंगेल वृत्तीला कंटाळून घर सोडून परगावी आलेली तांबोळ्याची खाला कष्ट करून स्वाभिमानाने जगताना या भागात गाडी मोटारची सोय नसल्यामुळे आपले फिरते दुकान डोक्यावर घेऊन खाच खळगे फूफाटा तुडवित, पायी चार-चार मैल जावून खेडोपाडी मुक्काम करून आपले पोट भरताना दिसते. तर बजी ही धर्मा रामोशाची मुलगी आपल्या नव-याने सोडली असल्यामुळे वडिलांना दुस-याने दिलेले धोतर नेसून दिवस काढताना आणि जनावरांसारखे पालापाचोळा खाऊन जगताना दिसते. या दुष्काळी भागाचा परिणाम जसा स्त्रीजीवनावर झालेला दिसून येतो तसाच परिणाम पुरुषांच्यावरही झालेला दिसून येतो. अशा वैराण मुलूखात

केवळ आर्थिक परिस्थिती नाही म्हणून बरेच तरुण लग्नाविना राहिलेले दिसून येतात. तर काही तरुणांचे लग्नाचे वय झाले तरी लग्न झालेले दिसत नाही. काहींच्यापुढे लग्न झाल्यानंतर संसार उभा करण्याचा प्रश्न उभा राहिलेला दिसतो, आणि संसार केला तरी सुखाचा प्रश्न उभा राहताना दिसतो. म्हणूनच रघूला कारकूनाची नोकरी असूनही आपल्या तुटपूज्या पगारावर संसार निभावणार नाही म्हणून लवकर लग्न करता येत नाही, तर बिटा काका नोकरी असूनही केवळ पैशाअभावी लग्न करताना दिसत नाही.

माणदेशातील खोपटे ही गव्हाच्या काडापासून किंवा पाल्या-पाचोळ्या पासून बनवलेली दिसतात. भिंतीला शेणमातीने लिपून आणि वरून लव्हाळयाने शेकारलेली दिसतात. अशा खोपटात प्रवेश करताना पूर्णपणे वाकून आत जावे लागते आणि आत गेल्यावरती एकमेकांची तोंडे दिसू नये एवढा अंधार दिसतो. गावात कुठे तरी एखाददुसरी माळीही दिसून येते, त्याचबरोबर एखादया खानदानी वाड्याचे अस्तित्व ही दिसून येते. हे खानदानी वाडे आता मोडकळीस आलेले असले तरी अजूनही त्या वाड्यात पूर्वजांचे अवशेष दिसून येतात, आणि हे अवशेष जपण्यासाठी बऱ्याबापूसारखे घरंदाज व्यक्ती त्याचा सांभाळ करताना दिसतात.

श्रध्दा-अंधश्रध्दा:

येथील माणसांच्या मनावर काळ्या विद्येचा प्रभाव आधिक प्रमाणात जाणवताना दिसतो. येथे जादू-टोणा करणीधरणी अंधश्रध्दा हे प्रकार अधिक प्रमाणात जाणवतात. म्हणूनच या परिसराविषयी म.ना. अदवंत म्हणतात, “माडगूळकर केवळ जिवंत व रसरशित व्यक्ती

रंगवून थांबत नाहीत तर ज्या वातावरणात त्या वावरतात, त्या माणदेशाचे वातावरण तितक्याच परिणामकारक रीतीने ते रंगवितात, माणदेशामधील लोकसमजुती, आचार, विचार, दारिद्र्य, अज्ञान तेथील गावातील राजकारण इत्यादी अनेक गोष्टींचे चित्रण ते अतिशय सूक्ष्मतेने करतात.”^९ तांबोळ्याची खाला ही मुस्लीम स्त्री पण तिला हिंदू धर्मातील सर्व र्व प्रकारच्या श्रध्दा-अंधश्रध्दा माहिती आहेत. वसंता बासरी वाजवताना तांबोळ्याची खाला “बेटा, बंद कर रं तुजी बासरी, रात्री वाजवू नये! ती बोडक्या बायकांनी ऐकू नये” असे म्हणताना दिसते. तर गणा भापट्या हा शेती असणारा एक घरंदाज माणूस पण त्याला शेती व्यवसायातून मिळण्या-या उत्पन्नावर विश्वास नाही पण काळ्या विद्येवर विश्वास आहे म्हणूनच तो गुरूच्या शोधात दिसतो आणि या गुरूमार्फत काळी विद्या प्राप्त करून आपण श्रीमंत होण्याचे स्वप्ने बघताना दिसतो. दरवेशी हा भटकंती करणारा समाज, बाबाखान आपले अस्वल घेऊन वाड्या वस्त्यावर खेळ करून आपले पोट भरताना दिसतो. हे करीत असताना तो एखादया व्यक्तीच्या अंधश्रध्देचा फायदा घेऊन देवऋषीपणाचाही व्यवसाय करताना दिसतो. अशा या प्रदेशात भूतबाधेचाही प्रभाव दिसून येतो. एखादया ठिकाणी भुताखेताचा प्रभाव असल्याने तो भाग ओसाड असा दिसतो ते राहण्यास कोणीही तयार होत नाही. बिटा काका आपल्या आर्थिक परिस्थितीमुळे ज्या घरात राहण्यास गेलेले असतात तेथील परिसरात भुताचा वावर असल्यामुळे आसपास कोणीही राहताना दिसत नाही.

माणदेशच्या परिसराचा व्यक्तिजीवनावर झालेला परिणाम:

माणदेशात जसे रखरखते ऊन आहे. तशी तेथे रखरखत्या उन्हासारखी तापट स्वभावाची कोंडिबा गायकवाड सारखी माणसे दिसून येतात. अशा या माणदेशात एखादा पाण्याखालचा जमिनीचा तुकडा मिळणे म्हणजे फारच कठीण आणि तो मिळवण्यासाठी आपल्या सखळ्या भावाशी वैर धरून त्याचा खून करणारी ही कोंडिबा गायकवाडसारखी आडदांड माणसे आहेत. तर शिवा माळी सारख्या पापाभिरू माणसांच्या हातून न कळत झालेल्या गुन्ह्यासाठी त्याला संपूर्ण आयुष्यातूनच उठावे लागले आहे.

अशा या प्रदेशाला गांधीवधाचीही झळ पोचलेली दिसून येते. गांधीवधामुळे झालेल्या दंगलीत अनेकांची घरे संसार उध्वस्त झालेले दिसून येतात. या दंगलीत बऱ्या बापूचा खानदानीवाडा जळून बेचिराख झालेले आहे. तर अधीच परिस्थितीने खचलेल्या बिटा काकासारख्या व्यक्तीचा संसार उध्वस्त झालेला आहे.

माणदेशी माणसांमधील कलागुण:

माणदेशात अनेकांनी आपले कलागुण जोपासण्यासाठी आपले जीवन वाहिलेले दिसून येते. नामा हा आपल्या वडिलांच्या इच्छेखातर शाळा शिकून मास्तर होतो, पण त्याच्यातील कलाकार त्याला फार काळ स्वस्थ बसू देत नाही. शेवटी तो आपल्या कलेला वाव देण्यासाठी नोकरी सोडून तमाशात त्रिकोण वाजवताना दिसतो. तर गणा आपली कला जोपासण्यासाठी आठ-दहा मैल पायी चालत जाऊन तमाशा करताना दिसतो. या कलेसाठी तो अन्नपाण्याचा विचार न करता उपाशी तापाशी राहून धर्मशाळेत दिवस काढताना दिसतो. तर

बाबाखान दरवेशी मुसलमान असूनही उत्तम प्रकारे भेदिक गाणी म्हणताना दिसतो. तो तानाजीच्या पोवाडयापासून ते परब्रम्ह-प्रवृत्तीपर्यंतची गाणी म्हणतो, म्हणूनच आसपासच्या परिसरात त्याची ओळख दिसते.

एकूणच माणदेशच्या परिसराचा विचार केला तर निसर्गाच्या अवकृपेमुळे या दुष्काळी भागातील माणसें मरगळलेल्या मनाने जगताना दिसतात परिस्थितीला सामारे जाता जाता परिस्थितीसमोर हतबल होताना दिसतात.

‘गावाकडच्या गोष्टी’मधील परिसर:

व्यंकटेश माडगूळकर यांचा ‘गावाकडच्या गोष्टी’ हा एक वैशिष्ट्यपूर्ण कथासंग्रह. ह्या कथासंग्रहातील व्यक्तीच्या जीवनावर कळत नकळत का होईना माणदेशच्या परिसराचा प्रभाव दिसून येतो. “माडगूळकरांची माणदेशातल्या माणसांचे, निसर्गाचे, समाजजीवनाचे, लोकसंस्कृतीचे चित्रण करणारी कथा अस्सल जीवनदर्शनामुळे मूल्ययुक्त ठरली आहे.”^८ हे सुधा जोशी यांचे विधान अतिशय बोलके ठरते. येथील बलुतेदारी पध्दतीनुसार जगणारा समाज पीढीजात व्यवसाय करून परिस्थितीला सामोरे जाताना दिसतो. तर या परिसरातील काही लोक स्वतःच्या जीवनाभोवती फिरताना इतर लोकांचा विचार न करता आपल्या सुखासाठी जादु-टोण्याचा अवलंब करताना दिसतात. तर काही व्यक्ती गावचा प्रमुख या नात्याने ते आपल्या आडदांड स्वभावामुळे इतर लोकांच्यावर हुकूमत गाजवताना दिसून येतात.

परिसराचे चित्रण:

‘गावाकडच्या गोष्टी’ या कथासंग्रहातील परिसराचा विचार केला तर या परिसरावर दुष्काळाचे सावट असले तरी या परिसरातील लोक जगण्यासाठी स्वतःच संघर्ष करताना दिसतात. आपण परिस्थितीने खचलो असलो तरी अजून मनाने खंबीर आहोत असे दाखवताना दिसतात. या भागात गांधीवधानंतर झालेल्या जाळपोळीत अनेक लोकांच्या जीवनाला तडा गेलेला दिसतो. येथे काही पूर्वीचे कडीपाट वाडे आहेत. हे वाडे गांधीवधाच्या चळवळीत जळून खाक झालेले आहेत. पण हे वाडे जळाले म्हणून येथील लोक हातावर हात न बांधता खंबीर मनाने जळालेले वाडे आजूबाजूच्या परिसरातील दगड माती आणि कापीत लाकडाच्या सहाय्याने नव्याने उभे करताना दिसतात. तर वाडवडिलांची शेती असूनही पावसाअभावी पडीक राहिलेल्या शेतीचा विचार न करता आपली हौस पूर्ण करणा-या बजा आणि तीची सून या स्त्रियाही दिसून येतात. माणदेश हा अप्रगत भाग. तेथे कसल्याही प्रकारच्या सुखसोयी दिसून येत नाहीत किंवा आधुनिक प्रकारची यंत्रसामग्री दिसून येत नाही. म्हणूनच न्हाव्याची म्हातारी सत्तर वर्षाची झाली तरी आजून ही पहाटे उठून जात्यावर पीठ दळताना दिसते.

माणदेशचा प्रमुख व्यवसाय हा शेती असल्याने गावातील लोक सकाळची न्याहारी आटपून आपआपल्या कामाला जाताना दिसतात. गावात एखादे नवीन जनावर किंवा प्राणी आलातर तो संपूर्ण गावाचा विषय होतो. गावात एक वानर येताच गावातील मुले शाळा सोडून वानराच्या पाठी लागतात तर आबानाना वानराला देव समजून नमस्कार करतात. येथील परिसरातील लोक माणसाशीच नव्हे तर

जनावरांशीही समरस झालेले दिसतात. कारण म्हाता-या लोहाराला नेहमीच्या कोंबडयापेक्षा विलायती कोंबडयाची बांग कडक आणि नवीन वाटते, म्हणूनच तो घरा बाहेर येऊन चौकशी करताना दिसतो.

संस्कृती:

या भागात गावचे ग्रामदैवत म्हणून मारुतीचे देऊळ आहे. मारुतीचे देऊळ हे थकूनभागून आलेल्या लोकांचे विसाव्याचे ठिकाण आहे. या परिसरात खरसुंडीची जत्रा ही मोठ्या प्रमाणात भरताना दिसते. जत्रेला येणारे हौसी लोक मोटार गाडीची सोय नसल्यामुळे घोडागाडी, बैलगाडी यांचा वापर करून येताना दिसतात. या जत्रेमध्ये जनावरांचा बाजार ही मोठ्या प्रमाणात भरताना दिसतो आणि जनावरांचा व्यापार करणारे हेडे लोकही दिसून येतात.

श्रध्दा-अंधश्रध्दा:

या भागात करणी-धरणी जादू-टोणा भूत भुताटकी असल्या गोष्टींना ऊत आलेला दिसून येतो. बजाची सून बजाच्या ताब्यात नाही म्हणून बजा सुनेवर देव घालताना दिसते, तर धोंडी लेंगरे सारखी माणसं कोकणातून काळी विद्या शिकून मंत्राद्वारे व्याजाने पैसे देऊन गरीबांना लुटणा-या बंडा सारख्या माणसावर सूडभावने पोटी करणी करताना दिसतो. ही करणी करताना तो पितरांचा वापर करतो. या पितरांना कायम काही तरी कामगिरी हवी असते. म्हणून ते नेहमी कोणत्याना कोणत्या मागाने लोकांनी त्रास देताना दिसतात. येथे भुता-खेताच्या गोष्टीवर ही मोठ्या प्रमाणात लोकांच्या विश्वास दिसून येतो. गावातील लोक भुताटकीच्या गोष्टीत रंगून गेलेले दिसतात. खरसुंडीच्या जत्रेला गेलेला नाना भूताचा प्रसंग सांगताना

मारुतीच्या कट्टयावर बसलेले गावकरी रात्रभर न झोपता कान देऊन ऐकताना दिसतात. नानांनी मिळवलेली संपत्ती ही कष्टाच्या माध्यमातून नाही तर भुताच्या पदराच्या सहाय्याने मिळवलेली आहे. या नानांच्या गोष्टीवर गावकरी विश्वास ठेवताना दिसतात.

येथे भोंदुगिरी करून लोकांची फसवणूक करणारे ढोंगी बुवा ही दिसून येतात. परगावच्या आलेल्या बुवाच्या भूलथापांना बळी पडून गावचा पाटील गुप्त धनाच्या लोभापायी सलग आठ दिवस भुताला उतारा टाकून रात्रभर गुप्तधन शोधताना दिसतो.

जातीयता:

माणदेशच्या परिसराचा विचार करताना परिसरातील लोकांच्या मनावर जातीयतेचा पगडा खोलवर रूजलेला दिसून येतो. कनिष्ठ जातीतील लोकांना नेहमीच वरिष्ठ जातीतील लोकांच्या पुढे नमते घेऊन जगावे लागते. गणा चलपते या सवर्ण वर्गातील व्यक्तीला गोपा व्हरलाने 'रेडा कापून खा' म्हटल्याचे पडसाद गावात सर्वत्र उठल्याचे दिसून येतात. संपूर्ण गाव एकत्र येवून न्याय पंचायत बोलावून गोपाच्या चुकीबद्दल संपूर्ण व्हरल समाजाला वेठीस धरून त्यांना मारझोड करतात.

खरे तर गोपाचा आणि गणाचा वाद उदभवण्यास गोपा बरोबर गणाही तेवढाच दोषी आहे, पण गणा हा उच्च वर्गातील आणि गावातील प्रतिष्ठित व्यक्ती असल्यामुळे संपूर्ण गावकरी गणाची बाजू उचलून धरतात आणि संपूर्ण दोष गोपाच्या माथी लावतात. यावरून येथे माणसापेक्षाही जातीला अधिक महत्त्व असल्याचे दिसून येते.

गावाचे प्रशासन व न्यायपंचायत:

प्रशासन:

माणदेशात वतनदारी पध्दत दिसून येते. गावात जे काही कुलकर्णीचे घरे आहेत, त्याच्यात वर्गवारी होऊन ते पाळीपाळीने काही ठराविक काळासाठी गावची वतनदारी सांभाळताना दिसतात. गावातील धार्मिक कार्यही याच वर्गावर अवलंबून दिसते त्याच्यासाठी ही वर्गवारी झालेली दिसून येते. या परिसरात जाती धर्माचा प्रश्न हा प्रतिष्ठेचा समजला जातो. प्रत्येक जात ही आपले श्रेष्ठत्व सिद्ध करण्याचा प्रयत्न करताना दिसते. प्रत्येक जातीचा वर्ग ठरलेला दिसून येतो. खालच्या जातीने उच्च जातीचा अनादर केल्यास संपूर्ण गाव एकत्र येवून शिक्षा करताना दिसतो. गोपा व्हरलच्या चुकीबद्दल संपूर्ण गाव एकत्र येवून संपूर्ण व्हरल समाजालाच शिक्षा देताना दिसतो. या भागात गावची राखणदारीची जबाबदारी ही रामोशी वर्गावर दिसून येते. गावात एखादी चोरी झाली तर त्यासाठी रामाशी वर्गाला जबाबदार धरले जाते आणि चोर शोधून काढण्याचीही जबाबदारी याच वर्गावर दिसून येते. सताच्या शेतात झालेल्या चोरीचा छडा लावण्याची जबाबदारी सता नामजी नाईक या रामोशाकडे सोपवताना दिसतो.

न्याय पंचायत:

या भागात बलुतेदारी पध्दत असल्याने प्रत्येक जात आपआपल्या जाती धर्माप्रमाणे आचरण करताना दिसते. संपूर्ण गावावर नियंत्रण ठेवण्याचे काम गावच्या पाटलाचे तर वतनदारी सांभाळण्याचे काम कुलकर्णीचे दिसून येते. गावचे न्यायदान करण्याचे सार्वत्रिक ठिकाण

म्हणजे गावचे माखूतीचे देऊळ हे होय, या देवळाच्या पटांगणात संपूर्ण गावातील गावकरी जमा होऊन गावचा पाटील मध्यस्थानी दिसून येतो. सताच्या शेतातील चोरी करणा-या ह-या मांगाला गावचा पाटील पंचायत बोलवून न्यायदानाचे काम करताना दिसतो. चोरी सिध्द होताच दंड म्हणून हरीबाकडून पाच शेर तेल घेतले जाते. हा दंडदेखील संपूर्ण गावक-यांचे समाधान होईल असा घेतला जातो. जेणेकरून त्याचा उपयोग सार्वजनिक ठिकाणासाठी होईल हे लक्षात घेतले जाते.

अशा प्रकारे 'गावाकडच्या गोष्टी' या कथा संग्रहातून ते माणदेशातील संस्कृती, श्रध्दा, अंधश्रध्दा, न्यायपंचायत या माध्यमातून तेथील परिसर आपल्या नजरेसमोर उभा राहतो.

समारोप:

एकूणच व्यंकटेश माडगूळकरांच्या 'बनगरवाडी', 'माणदेशी माणसें' आणि 'गावाकडच्या गोष्टी' या तिन्ही कथात्मक साहित्य कृतीतून प्रकट होणारा परिसर हा वैराणमुलूख आहे. या वैराणमुलूखाचा परिणाम माणदेशातील व्यक्ती, पशु-पक्षी, निसर्ग आणि जीवनसंस्कृती यांच्यावर झालेला दिसून येतो.

'बनगरवाडी' या कादंबरीतून येणारा परिसर तेथील दारिद्र्य, दुष्काळ, धनगरी जीवन व ऋतूमानाचा लहरीपणा यांचे दर्शन घडवितो. 'बनगरवाडी'तील माणदेशी माणूस या परिसरात जीवन जगत असताना आपली संस्कृती रूढी-परंपरा यांना उराशी बाळगून दुःखातसुध्दा समाधान कसे व्यक्त करतो हे या परिसर चित्रणातूनच अनुभवाला मिळते तर 'माणदेशी माणसें' व 'गावाकडच्या गोष्टी' या कथा

संग्रहातून माडगूळकरांनी माणदेशातील विविध खेड्यांचा परिसर चित्रित केला आहे. या कथासंग्रहातून येणारे परिसराचे चित्रण त्या गावाला प्रत्यक्षात वाचकासमोर उभे करते. अशा या परिसरचित्रणाचा आविष्कार करताना तेथील दुष्काळ या चित्राणात प्रभाविपणे साकार होताना दिसतो अशा या परिसराचा परिणाम येथील मानवी जीवनावरही झालेला दिसून येतो. तेथील रूढी, परंपरा, श्रध्दा-अंधश्रध्दा, लोकसमजुती, लोकसंस्कृती या परिसरातून आपल्या समोर प्रकट होताना दिसतात. आता पुढील प्रकरणात 'बनगरवाडी' मधील व्यक्तिरेखा आणि त्यांची भाषाशैली पाहू.

संदर्भ

- १) कागले मां.ना. ‘प्रतिष्ठान’-कादंबरी
समीक्षा विशेषांक १९८१ पृष्ठ क्र-२०
- २) कोत्तापल्ले नागनाथ - ‘प्रतिष्ठान’ कादंबरी समीक्षा
विशेषांक १९८१ मराठवाडा साहित्य
परिषद, औरंगाबाद पृष्ठ क्र.२२ व २३
- ३) तारो अ.रा.- आधुनिक मराठी ललित वाडःमय
प्रादेशिकता उद्गम आणि विकास
अप्रकाशित
पृष्ठ क्र. २३६
- ४) कोत्तापल्ले नागनाथ- ‘प्रतिष्ठान’ कादंबरी समीक्षा विशेषांक
पूर्वोक्त १९८१ पृष्ठ-२३,३४
- ५) ठाकूर रवींद्र- मराठी ग्रामीण कादंबरी
स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे
द्वितीयावृत्ती-१ सप्टेंबर २००१
पृष्ठ क्र. ११५,१६
- ६) मुलाटे वासुदेव- ग्रामीण कथा स्वरूप आणि विकास.
स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद.
द्वितीयावृत्ती ऑगस्ट २००५
पृष्ठ क्र- १३१
- ७) अदवंत म.ना.- प्रदक्षिणा,
कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे
७वी आवृत्ती पृष्ठ क्र. १७४
- ८) हातकणंगलेकर म.द.- माणदेशी माणूस आणि कलावंत
शब्द प्रकाशन, सातारा
प्रथमावृत्ती मे २००० पृष्ठ-५७